

ISTRSKA CERKEV V 7. IN 8. STOLETJU (od smrti Gregorija Velikega do Rižanskega placita)

Rajko BRATOŽ

prof. dr., Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 61000 Ljubljana, Aškerčeva 2, SLO

IZVLEČEK

Avtor analizira razvoj cerkve v Istri 7. in 8. stoletja. To obdobje razdeli na 6 podobdobj in kontekstu predhodne bizantinske osvojitve Istre (vojna z Vzhodnimi Goti), priselitve Langobardov v Italijo l. 568 in postopne slovanske naselitve v Istro ter slabitve bizantinske oblasti kot tudi istrske cerkvene shizme. Pregled zaključuje s seznamom dokumentiranih istrskih škofijskih sedežev ter z dodano izbrano literaturo ter viri.

Na razvoj istrske cerkve v 7. in 8. stoletju so bistveno vplivali štirje dogodki v zgodovini 6. stoletja, ki so bili za celoten razvoj severnojadranskega področja v zgodnjem srednjem veku ključnega pomena. Prvi tak dogodek je bizantinska osvojitve Istre v vojni z Vzhodnimi Goti leta 539, s katero je Istra postala za več kot dve stoletji sestavni del bizantinske države¹. Drugi tak dogodek je izbruh tako imenovane oglejske ali istrske shizme leta 557, ki je posledica sklepov 5. ekumenskega koncila v Carigradu 553 in dogodkov, ki so mu sledili. Shizma je na samem istrskem ozemlju vodila v sedemdesetletno cerkvenopolitično ločitev od Rima in v spor s Konstantinoplom. Obenem je to čas najvišjega vzpona v razvoju cerkvene organizacije in doba, ki je v vsej zgodnji zgodovini istrske Cerkve daleč najboljše poznana². Tretji dogodek odločilnega pomena je langobardska selitev v Italijo 568. Le ta je povzročila razbitje od avgustejske dobe dalje

1 Prim. A. Carile, Il "bellum Gothicum" dall'Isonzo a Ravenna, Antichità Altoadriatiche 13, 1978, 147-193, zlasti 166 ss.; kratko tudi R. Bratož, Povezave med Trakijo in severnojadranskimi deželami v pozni antiki, Zgodovinski časopis 42, 1988, 491 sl.

2 Iz izredno obsežne literature o istrski shizmi navajamo le nekaj novejših prispevkov, ki prikazujejo predvsem razvoj v Istri: G. Cuscito, Cristianesimo antico ad Aquileia e in Istria, Trieste 1977, 289 ss.; L. Margetič, Histrica et Adriatica, Trieste 1983, 101 ss.; R. Bratož, Nastanek, razvoj in zaton organizacije zgodnjekrščanske cerkve v Istri (4.-6. stoletje), v: Antični temelji naše sodobnosti, Ljubljana 1987, 13-26, zlasti 18 ss.; isti, Vpliv oglejske cerkve na vzhodnoalpski in predalpski prostor od 4. do 8. stoletja, Zbirka Zgodovinskega časopisa 8, Ljubljana 1990, 26 ss. oz. Aquileia und der Alpen-Adria-Raum, v: G. Hödl-J. Grabmayer (Hg.), Karantanien und der Alpen-Adria-Raum im Frühmittelalter, Wien-Köln-Weimar 1993, 151-203, zlasti 151 ss. in 184.

enotne državnopolitične enote "Venetia et Histria" na dva dela (Istra s priobalno Benečijo, kontinentalna Benečija), ki sta živela v zgodnjem srednjem veku v dveh med seboj v glavnem sovražnih državah³. Četrti dogodek je prihod Slovanov v zaledje Istre s splenitvami in postopnim naseljevanjem na samem istrskem ozemlju od konca 6. stoletja dalje. Prihod Slovanov je povzročil postopno ozemeljsko krčenje bizantinske Istre in njeno ločitev od kontinentalnega zaledja.⁴ Istra, še v pozni antiki dežela relativnega blagostanja in miru, le redkokdaj prizadeta od vojnih spopadov⁵, je postala na pragu srednjega veka notranje šibka obmejna pokrajina bizantinskega cesarstva. Le to so ogrožali vojaško močnejši ali vsaj vojaško podjetnejši sosedje, v njen notranji razvoj pa je od časa do časa odločilno posegla centralna bizantinska oblast, da bi preprečila razvoj regionalnih posebnosti in bi deželo, le prek morskih poti povezano z ostalim državnim ozemljem, trdneje povezala zlasti z drugimi svojimi pokrajinami na Zahodu⁶.

Razvoj istrske cerkve je po sorazmeroma dobro poznani in dosti obravnavani dobi papežev Pelagija II. (579-590) in zlasti Gregorija Velikega (590-604) bistveno slabše poznan. Z ozirom na glavne poteze razvoja bi mogli dvestoletno obdobje od 604 do 804 razdeliti v šest obdobij, v katerih se je istrska cerkev soočala z vedno novimi in vsebinsko raznolikimi problemi.

- I. Nastanek gradeškega patriarhata in zaton "istrske shizme" v Istri do 628.
- II. Vloga istrske cerkve v monoteletskega sporu do 681.
- III. Vprašanje odnosa istrske cerkve do ikonoklastičnega spora.
- IV. Istrska cerkev v dobi langobardske okupacije (ca. 751-774).
- V. Razvoj istrske cerkve v zadnji dobi bizantinske oblasti (ca. 774-788).
- VI. Istrska cerkev v zgodnji dobi frankovske oblasti (ca. 788-804).

- 3 O langobardski selitvi v Italijo gl. B. Grafenauer v: Pavel Diakon, Zgodovina Langobardov, Maribor 1988, 88 ss. in 313; H. Krahwinkler, Friaul im Frühmittelalter, Wien-Köln-Weimar 1992, 29 ss. in nazadnje L. Margetič, Neka pitanja boravka Langobarda u Sloveniji, Arh. Ves. 43, 1992, 149-173 (z vrsto novih predlogov za rešitev historičnih vprašanj, ki bi jih veljalo preveriti v kritični diskusiji). K vprašanju upravne razdelitve Italije okrog leta 580 prim. J. Ferluga, L'Istria tra Giustiniano e Carlo Magno, Arh. Ves. 43, 1992, 175-190, zlasti 177 sl.
- 4 Nekaj novejših sintetičnih pregledov: L. Margetič, Histria et Adriatica, 145 ss; B. Grafenauer v: Pavel Diakon, Zgodovina Langobardov, Ljubljana 1988, 321 ss.
- 5 Relativno blagostanje v Istri v pozni antiki dokazujejo kot najkasnejši literarni vir tri Kasiodorova pisma iz let 536-538, iz zadnje dobe vzhodnogotske oblasti; prim. R. Matijašič, Kasiodorova pisma kao izvor za poznavanje kasnoantičke povijesti Istre (Cass. Var. XII, 22, 23, 24), Zgodovinski časopis (=ZČ) 42, 1988, 363-371. Posreden kazalec blagostanja v zgodnji dobi bizantinske oblasti so tudi gradnje ali prenovitve škofijskih cerkva in drugih s škofijskim sedežem povezanih objektov (baptisterijev, škofijskih dvorcev itd.) v Trstu, Poreču in drugod. Prim. R. Bratož, Razvoj zgodnjekršćanskih raziskav v Sloveniji in Istri v letih 1976-1986, ZČ 41, 1987, 681-697 oz. The development of the early Christian research in Slovenia and Istria between 1976 and 1986, Actes du XIe congr. intern. d'archéol. chrétienne, Collection de l'École franç. de Rome 123, 1989, 2345-2388, zlasti 2363 ss. (raziskovalno poročilo z bibliografijo); L. Bertacchi, Contributo allo studio dei palazzi episcopali paleocristiani: casi di Aquileia, Parenzo e Salona, Aquileia nostra 56, 1985, 361-412, zlasti 384-400.
- 6 Prim. J. Ferluga, Überlegungen zur Geschichte der byzantinischen Provinz Istrien, Jahrbücher für Geschichte Osteuropas 35/2, 1987, 164-173; isti, L'Istria tra Giustiniano e Carlo Magno, Arh. Ves. 43, 1992, 175-190 (obkrat z izčrpno bibliografijo).

I. Nastanek gradeškega patriarhata in zaton "istrske shizme" v Istri do 628

Sistematičen pritisk papeža Gregorija Velikega na shizmatične istrske škofove je ob pomoči posvetne bizantinske oblasti prinesel nekaj pomembnejših uspehov, ne pa dokončne odprave shizme v Istri. Leta 599 sta prišla v katoliške roke škofijska sedeža "insula Capritana" (Koper) in "castellum Novas" (Novigrad), leta 602 tudi Trst. V vseh treh primerih je bil prehod iz shizmatičnega v katoliški tabor povezan z velikimi težavami, z odporom pri delu prebivalstva in notranjimi pretresi⁷. Zadržanje ostalih istrskih škofijskih sedežev v tej dobi (Parentium, Pola, Cissa, Pedena, ki se omenjajo kot zanesljivo shizmatični v času gradeške sinode 579 oziroma že deloma na katoliški strani okrog 590) ni poznano. Če bi sodili po tem, da jih Gregorij ne omenja, bi mogli sklepati, da so do leta 604 brez hujših pretresov že prešli v roke katoliških škofov. Vendar pa je samo sklepanje "e silentio" nezanesljivo. Primer dveh po izvoru neznanih istrskih škofov Petra in Providencija ("episcopi de Histria"), ki sta 595 nameravala prestopiti v katoliški tabor in sta navezala stike s papežem, vendar kasneje odstopila od svoje namere, kaže na to, kako težka je bila odločitev v politično in versko izredno napetih razmerah ob koncu 6. stoletja⁸.

Važen mejnik v procesu rekatolizacije bizantinske Istre je nastanek posebnega gradeškega patriarhata, ki je obsegal bizantinsko ozemlje na severnem Jadranu. Gradeški patriarhat je nastal z delitvijo oglejskega patriarhata po smrti shizmatičnega patriarha Severa 607 na katoliški patriarhat s sedežem v Gradežu (prvi patriarh Kandidijan) in shizmatični patriarhat na langobardskem ozemlju (sedež v Krminu, nato v Čedadu). Bizantinci so na svojem ozemlju takoj energično nastopili proti preostalim shizmatičnim škofom in jih s fizičnim nasiljem prisilili k pokornosti katoliškemu patriarhu⁹. Ko je po vladi dveh malo znanih katoliških patriarhov istrskega izvora (Epifanija iz Umaga in Ciprijana iz Pulja) patriarh Fortunat zagrešil krajo cerkvenega premoženja in nato prestopil na stran shizmatikov ("relicta ab eo republica ad gentesque prolapsus"), je papež Honorij I. v začetku 628 postavil na njegovo mesto katolika Primogenija, rimskega klerika, in po sedemdesetih letih shizme in neurejenih razmer v istrski cerkvi (od 557 dalje) le to trdno vezal na katoliško cerkev. Poseg papeža Honorija I. 628 pomeni konec "istrske" shizme v sami Istri, ki naj bi po nagrobnem napisu papežu v čast (umrl 638)

7 Prim. R. Bratož, Vpliv oglejske cerkve, 32 sl. (z viri in podrobno lit.).

8 Prim. R. Bratož, Nastanek, 20, z diskusijo o provenienci obeh istrskih škofov. Ne da se dokazati, da bi bil Peter puljski in Providencij poreški škof, prav tako ne, da gre za škofa iz Altina oz. Aceluma ali Tridenta. Seznam istrskih škofov do okrog leta 600 z navedbo virov posreduje R. Bratož, Razvoj organizacije zgodnjekrščanske cerkve na ozemlju Jugoslavije od 3. do 6. stoletja, ZČ 40, 1986, 382 ss.

9 Epistolae Langobardicae collectae 1 (MGH Epist. III, 693) oz. Concilium Mantuanum a. 827 (MGH Leges III, Concilia II, 586). V pismu langobardskemu kralju Agilulfu poroča shizmatični oglejski patriarh Janez o hudem fizičnem nasilju nad shizmatiki ("episcopi Histriae") vobče in posebej nad Petrom, Providencijem in Agnelom, ki so jih vojaki izvlekli iz cerkva in jih "con gravi iniuria et contumeliis" prisilili k pokornosti katoliškemu patriarhu. Primerjaj R. Bratož, Vpliv, 32, op. 188 in op. 8 zgoraj. O nastanku dveh patriarhatov (glavni vir o tem je Paulus Diac., Hist. Lang. 4,33) glej G. Cuscito, Cristianesimo antico, 304 ss.

trajala tako dolgo kot babilonsko izgnanstvo Izraelcev (po Jeremiji 25,11-12 in 29,10 sedemdeset let). Na tolikšno časovno razdobje (ca. 557- začetek 628) naj bi se nanašala sicer napačna, vendar iz metričnih razlogov razumljiva oznaka trajanja shizme "annis septies et decies"¹⁰. Na langobardskem ozemlju je shizma trajala še nadaljnjih sedemdeset let, do leta 698.

II. Vloga istrske cerkve v monoteletskem sporu do 681

V monoteletski spor, ki je skozi več kot štiri desetletja (638-681) razdvajal bizantinsko državo in cerkev, se je - podobno kot v drugih zahodnih pokrajinah bizantinske države - vključila tudi cerkev v Istri. Kot del građeškega patriarhata je v sporu stala angažirano na papeški strani. Udeležba istrskih škofov se omenja pri dveh odločilnih dogodkih v spopadu med papeži in bizantinskimi cesarji. Na lateranski sinodi 649, ki pomeni papežev odgovor na verski dekret ("Typos") cesarja Konstansa II. iz leta 648, je ob papežu Martinu I. igral zelo pomembno vlogo građeški patriarh Maksim. Med 105 (oz. s papežem vred 106) udeleženci sinode se omenja nekaj mest pred koncem seznamov tudi škof Potentij iz Pulja, o katerem ni sicer nič znanega¹¹. Zapisnik rimske sinode 680, ki jo je sklical papež Agaton kot pripravo na 6. ekumenski koncil v Carigradu (680/81), je ohranjen v obliki papeževega pisma cesarju, ki je bilo predloženo na ekumenskem koncilu. Obsežno pismo, ključni dokument za poznavanje monoteletskega spora, je najpomembnejši vir za zgodovino istrske cerkve v 7. stoletju. V zapisniku udeležencev sinode se omenjajo med 125 škofi (z nekaj izjemami vsi iz Italije) trije nesporno istrski škofje (Ciriak iz Pulja, Avrelijan iz Poreča, Gaudencij iz Trsta), poleg dveh, ki sta v tem času skoraj gotovo izhajala iz škofijskih sedežev na istrskem ozemlju (Ursinus iz Cisse in Andreas iz Celeje)¹². Nejasno ostaja še naprej razmerje istrskih škofij do poganskega slovanskega sveta, ki ga dokument omenja. V pismu omenjeni "ia medio gentium...quamque Sclaborum...plurimi confamulorum nostrorum esse noscuntur"¹³ se zelo verjetno nanašajo na Slovane v bližini bizantinskega sveta, vendar iz vira ni razvidno, ali v bližini bizantinske Istre (kar se nam zdi verjetno) ali morda v zaledju

10 Epist. Langobardicae collectae 3 (MGH Epist. III, 694-696 = R. Cessi, Documenti relativi alla storia di Venezia anteriori al Mille I, Padova 1942, 13; prim. F. Kos, Gradivo I, 157-158). K vprašanju interpretacije nagrobnega napisa v čast papeža Honorija prim. L. Margetić, Histrica et Adriatica, 155 ss.; isti, "Flistria" u dvije vijesti iz prve polovine VII stoljeća, Živa antika 32 (2), 1982, 171-176, in (z deloma drugačnimi zaključki) R. Bratož, Vpliv, 34 ss.; isti, Nekatera nerešena in nerešljiva (?) vprašanja iz zgodovine severnojadranskih dežel v 6. in 7. stoletju, ZČ 46, 1992, 304 sl.

11 Concilium Lateranense a. 649 celebratum (ed. R. Riedinger, Acta concil. oecumen. II/1, 1984, 6-7; 35; 115; 181; 400/1; v seznamu udeležencev je pod zaporedno številko 100 - v prvem in v začnem primeru tudi v grški verziji - zapis "Potentio Polense episcopo" oz. "Potentius episcopus sanctae ecclesiae Polensis"). Prim. kratko R. Bratož, Vpliv, 36 sl.

12 Concilium universale Constantinopolitanum tertium, Concilii actiones I-IX, actio quarta (ed. R. Riedinger, Acta concil. oecumen. II/II, 1, 1990, 122-161, zlasti 154-155, št. 89-93); prim. R. Bratož, Vpliv, 38; isti, Nekatera nerešena in nerešljiva (?) vprašanja, 297 ss. (z diskusijo o legi škofijskega sedeža Cissa).

13 Concil. univ. Const. tert., Actio quarta (kot v zgornji opombi), 132 ss.

bizantinske Dalmacije (kot meni več zgodovinarjev). Prav tako ostaja nejasno vprašanje morebitnih odmevov monoteletskih sporov v hagiografskem izročilu severnojadranskega področja¹⁴. Ob treh navedenih zanesljivo istrskih škofijah ostaja še naprej sporna razlaga "cisenke" in "celejanske" škofije, ki ju dokument tudi postavlja v "istrsko provinco"¹⁵. Zgodovina istrske cerkve v naslednjem polstoletnem obdobju je izjemno slabo poznana. Iz zanesljivega vira, pisma papeža Gregorija II. beneškim in istrskim škofom iz leta 725, je poznano, da je po smrti gradeškega patriarha Donata puljski škof Peter poskušal protipravno zasesti izpraznjen patriarhov prestol. Pri tem je kršil eno temeljnih določb kanonskega prava, da ni dovoljena svojevoljna zamenjava škofijskega sedeža ("canonica despiciens statuta...suam (sc. ecclesiam) deserens ad eandem transiit secundam, contemnens regulas patrum atque ecclesiastica statuta")¹⁶, zato ga je papež odstavil s patriarhovega prestola in ga s kaznijo, da opravlja pokoro vse življenje, ponovno postavil za škofa v domačem mestu¹⁷. Le posredno je zadeval istrsko cerkev spor med Oglejem in Gradežem, ki se je iz cerkvenopravnega in cerkvenoprestičnega področja spremenil v odkrit boj za povečanje ozemlja (s strani Ogleja) oziroma obrambo obstoječega stanja (s strani Gradeža)¹⁸.

III. Vprašanje odnosa istrske cerkve do ikonoklastičnega spora

Vprašanje vpletenosti istrske cerkve v ikonoklastični spor v njegovi začetni fazi ostaja spričo maloštevilnih in nezanesljivih virov nejasno. Ob omembi upora bizantinske vojske v ravenskem eksarhatu ("omnes Pentapolenses atque Venetiarum exercita contra imperatoris iussionem restiterunt") po letu 726 ni znanega nič zanesljivega o njenem zadržanju v sami Istri, poleg tega je verjetno, da vzrok za upor ni bila cesarjeva prepoved češčenja svetih podob, temveč njegova fiskalna politika¹⁹. Pismo papeža Gregorija III. gradeškemu patriarhu Antoninu izpred septembra leta 731, ki poroča o uničevanju ikon in skrunitvi cerkva "apud regiám urbem... et per diversas provincias", s končnim povabilom patriarhu, naj pride do začetka novembra s sufragani na sinodo v Rim, je edini zapis, ki vsaj posredno vključuje v dogodke istrske škofo. Vsebina pisma predpostavlja protiikonoklastično opredelitev škofov gradeškega patriarhata. Papež spodbuja patriar-

14 Prim. R. Bratož, Vpliv, 39 (zlasti op. 226).

15 Prim. R. Bratož, Vpliv, 38 sl. (o "celejanski" škofiji); isti, Nekatera ... vprašanja, 297 ss. (z diskusijo o legi "cisenke" škofije).

16 Določbo prinašajo kot najstarejši cerkvenopravni viri kanon 2 sinode v Arlesu 314, kan. 15 koncila v Niceji 325 in kan. 21 sinode v Antiohiji 341; prim. Ch. J. Hefele, Histoire des conciles I, Paris 1907, 281; 597 ss.; 720 sl.

17 Epistolae Langobardicae collectae 10 (MGH Epist. III., 700-701 = R. Cessi, Documenti, 19; prim. F. Kos, Gradivo I, 203).

18 Kratko R. Bratož, Vpliv, 40 ss., podrobneje nazadnje H. Krahwinkler, Friaul, 79 ss.

19 Liber pontificalis XCI (Gregorius II, XVII (ed. L. Duchesne, 1955, 404); prim. A. Guillou, Régionalisme et indépendance dans l'Empire byzantin au VIIe siècle, Roma 1969, 218 ss.; P. Schreiner, Ikonoklazem: njegov pomen za Bizanc in njegove posledice na Zahodu, ZC 41, 1987, 399-407, zlasti 404; isti, Der byzantinische Bilderstreit: kritische Analyse der zeitgenössischen Meinungen und das Urteil der Nachwelt bis heute, Settimane di studio del Centro Italiano di studi sull'alto medioevo 34, 1988, 319-407, zlasti 371 ss.

ha, naj v težkih časih opozori in podučí vse njemu podrejene cerkve ("cunctas subiectas vobis ecclesias commonere atque instruere magnopere debeatis"), nato apelira nanj in posredno na njegove sufragane, naj bodo "iuxta traditionem sanctorum patrum et sancte antiquitatis" pripravljene tudi na mučeništvo, če bo potrebno na ta način braniti pravo vero²⁰. Papežev poziv, četudi gre v njem za pretiravanje, le kaže vsaj na možnost ikonoklastičnega pritiska na gradeški patriarhat in s tem na cerkev v Istri. Dokument o sinodi v Rimu 1. nov. 731, ki naj bi se je (med 31 škofi in 18 kleriki nižjega ranga) udeležil iz Istre samo škof Janez iz Trsta, je falzifikat s srede 11. stol., napravljen na podlagi izgubljenih sinodalnih zapisov. Po tem dokumentu je bil glavni predmet obravnave na sinodi ozemeljski spor med Oglejem in Gradežem, čigar reševanje sledi uvodni deklarativni obsodbi ikonoklazma. To je edini dokument, ki neposredno povezuje dogodke v času ikonoklazma z istrsko cerkvijo²¹. Očitno zaradi nevtralnega zadržanja ravenskega eksarha Evtihija, ki ni sledil cesarjevi ikonoklastični politiki²², nevarnost ikonoklazma na severnojadranskem prostoru po letu 731 ni bila več akutna. Ob skorajda zanemarljivem obsegu historičnega izročila in ob nikakršnih materialnih dokazih za ikonoklastični spor je legendarno hagiografsko izročilo tisto, ki morda odraža neko polemičnost proti ikonoklastičnemu pritisku posvetne bizantinske oblasti na severnojadranskem področju²³.

IV. Istrska cerkev v dobi langobardske okupacije

Langobardska okupacija Istre, ki je bila po večinskem mnenju poznavalcev šibka in kratkotrajna (od 751 do 774 ali celo le v razdobju ca. 770-774), saj Langobardom ni uspelo dežele trdno vključiti v svojo državo²⁴, je pustila vidne sledi pravzaprav samo v razvoju istrske cerkve. V tej dobi (ca. 756) naj bi papež Štefan II. na prošnjo koprške duhovščine dal dovoljenje za ustanovitev škofije v Kopru. Prvega škofa Janeza, ki ga je izbrala domača cerkvena skupnost, je zatem posvetil gradeški patriarh Vitalijan²⁵. Tako je bil obnovljen škofijski sedež, ki se po letu 599 ne omenja več in je očitno v 7. stoletju (vsekakor pred 680) propadel. Razmere v Istri v času langobardske okupacije osvetljujejo tri pisma iz dobe ca. 770-772: pismo gradeškega patriarha Janeza papežu Štefanu

20 Epistolae Langobardicae collectae 13 (MGH Epist. III, 703 = R. Cessi, Documenti, 22; prim. F. Kos, Gradivo I, 207); prim. R. Bratož, Vpliv, 42; P. Schreiner, Der byzantinische Bilderstreit, 377.

21 Epistolae Langobardicae collectae 14 (cit. ed., 704-707 = R. Cessi, Documenti, 23; F. Kos, Gradivo I, 209); prim. R. Bratož, Vpliv, 42; H. Krahwinkler, Friaul, 80.

22 A. Guillou, Régionalisme, 220 sl.

23 Prim. R. Bratož, Vpliv, 43.

24 Prim. J. Ferluga, Überlegungen, 169; isti, L'Italia bizantina dalla caduta dell'esarcato di Ravenna alla metà del secolo X, Settimane di studio del Centro italiano di studi sull'alto medioevo 34, 1988, 169-193, zlasti 174; isti, L'Istria tra Giustiniano e Carlo Magno, 181 sl.; H. Krahwinkler, Friaul, 199 ss.; prispevek L. Margetića v zborniku (prikaz in ocena različnih pogledov na vprašanje).

25 Dandulus, Chronica VII, 10, 2 (F. Kos, Gradivo I, 230; J. Šašel, Opera selecta, Ljubljana 1992, 683; 687; R. Bratož - J. Peršič, Koprška cerkev skozi stoletja, v: Koper med Rimom in Benetkami. Prispevki k zgodovini Kopra, Ljubljana 1989, 59.

III. ter papeževo pismo istrskim škofom in posebej gradeškemu patriarhu Janezu. Posledice langobardske okupacije najbolj nazorno slika prvo pismo²⁶. Iz njega je razvidno, da so Langobardi izzvali razcep v istrski cerkvi, ki je bila sedaj v drugi državi kot sedež patriarhata (Gradež je bil še naprej pod Bizantinci) oziroma v isti državi kot oglejski patriarhat. Del istrskih škofov se je v novih razmerah skušal ločiti od Gradeža in se navezati na Oglej ("ipsi protervi praevaricatores episcopi magis magisque contumaces consistunt et contraria gerunt"). To prizadevanje so podpirali Langobardi, ki so prepredčevali, da bi "tuj" patriarh izvajal oblast na "svojem" ozemlju, zato jih ta vseskozi označuje s temu ustreznimi pridevki ("gens perfida Langobardorum... sevissimi Langobardi... perfidi Langobardi", njihova oblast je "horribile iugum"). Langobardi, ki so izvajali politiko svojega kralja ("per iussione (!) regis sui exercent"), so naleteli na odobravanje nekaterih istrskih škofov. Gradeški patriarh Janez je v pismu papežu Štefanu III. izrecno obsodil Langobarde, da razbijajo istrsko cerkev in preprečujejo izvrševanje pastoralnih nalog ("gens perfida Langobardorum sanctae nostrae ecclesiae invaserunt hereditatem, insuper et fidem pastorem rectitudinis in ipsa Histriensi provincia abdicarunt... dispersa grex innocens Istriensis provinciae"). Sklepni del pisma je obtožba langobardske oblasti, ki je zatirala malega človeka ("pauperes... clamor pauperum, que subvenire nequeo") s celo vrsto novih dajatev ("collectas Langobardorum... collectae ex tritico et singula animalia...quod numquam auditum est in provincia illa...") in spominja na pritožbe istrskih predstavnikov na rižanskem zboru okrog petintrideset let kasneje. Na pritožbo gradeškega patriarha je interveniral papež Štefan III., ki je z odločnim pismom, naslovljenim na vse istrske škofo, uredil razmere v cerkvi, ne da bi se spuščal v vprašanje davčnih zlorab in drugih spremljajočih pojavov langobardske oblasti²⁷. Papež je uvodoma poudaril, da se morajo škofo držati določb kanonskega prava ("canonica sanctorum patrum traditione... canonicae sanctionis norma"), po katerih so bili "a priscis temporibus" glede jurisdikcije in posvetitev podložni gradeškemu patriarhu. Ker so se s pomočjo posvetne oblasti ("saecularibus convolantes auxiliis") izneverili tej ureditvi, je papež pod grožnjo izobčenja ("sub anathematis interpositionibus") zapovedal istrskim škofom, naj se ponižno ("cum magna humilitate et cordis lamentatione") vrnejo pod oblast patriarha. Nove medsebojne posvetitve škofov ("inter vos... unus alterutrum vosmet ipsos consecratis... illicite consecrati") je papež razveljavil. Papeževo pismo s svojo intonacijo zbuja vtis, da je od gradeškega patriarhata odpadla celotna istrska cerkev ("vos omnes episcopi ipsius Istriae provinciae constituti"), zato nas papeževa reakcija ne sme presenetiti. V pismu gradeškemu patriarhu Janezu²⁸ je papež slednjemu obljubil podporo proti tistim, ki mu izpodbijajo cerkveno oblast nad

26 Epistolae Langobardicae collectae 19 (MGH Epist. III, 711-713 = R. Cessi, Documenti, 30; F. Kos, Gradivo I, 241); prim. kratko R. Bratož, Vpliv, 47 op. 286.

27 Epistolae Langobardicae collectae 20 (MGH Epist. III, 713-714 = R. Cessi, Documenti, 31; F. Kos, Gradivo I, 242).

28 Epistolae Langobardicae collectae 21 (MGH Epist. III, 715 = R. Cessi, Documenti, 32; F. Kos, Gradivo I, 243).

Istro ("perfidi et maligni aemuli vestrae Istriarum provinciae"). Sveti sedež je po svojih močeh vedno varoval pred sovražnim pritiskom območje gradeškega patriarhata ("vestram provinciam"), enako kot "rimsko provinco" in Ravenski eksarhat. Napete razmere je začasno odpravil šele sporazum med Bizantinci, Franki in Langobardi, ki je med drugim potrdil oblast gradeškega patriarha nad Istro ("nostro pacto generali, quod inter Romanos, Francos et Longobardos dignosciter provenisse, et ipsa vestra Istriarum provincia constat esse confirmata atque annexa simulque et Venetiarum provincia"). Papež Štefan III. v tem zadnjem ohranjenem pismu gradeškemu patriarhu Janezu sporoča tudi, da je pisal istrskim škofom, ki so se povezovali z Langobardi ("nostra apostolica scripta eisdem contumacibus episcopis direximus"), tako tistim, ki so bili protipravno posvečeni ("illis, qui eandem illicitam perpetrare ausi sunt consecrationem") kakor onim, ki so bili od prvih posvečeni ("ab ipsis enormiter ordinati sunt"). Obojim je odvzel škofovsko čast in dostojanstvo.

Ohranjeni viri dajejo vtis, da je langobardska oblast na istrskem področju le bolj globoko posegla v življenje cerkve in tudi prebivalstva v celoti, kot se je večinsko domnevalo, saj so Langobardi dosegli dvoje: (a) pod svoj vpliv so dobili istrsko cerkev, ki se je začasno izločila iz gradeškega patriarhata; (b) s povečanim davčnim pritiskom so vplivali na družbene in gospodarske razmere.

V. Istrska cerkev v zadnji dobi bizantinske oblasti (ca. 774-788)

Velike spremembe v Istri, ki jih je povzročil propad langobardske države 774/6-dežela je izpod langobardske oblasti ponovno prišla v okvir bizantinske države, ostalo langobardsko ozemlje pa pod Franke²⁹ - so se odrazile v ponovnih napetostih v istrski družbi. Na to kaže incident (ca. 776-780), ko so predstavniki lokalne bizantinske oblasti ("nefandissimi Greci, qui ibidem in praedicto territorio residebant Histriense") skupaj z nekaterimi najbolj vnetimi Istrani ("zelo ducti tam predicti Greci quamque de ipsis Histriensibus") oslepili škofa Mavricija, ki je po nalogu Karla Velikega pobiral dohodke sv. Petra ("pensiones beati Petri"). Povod za incident je bil sum, da si škof prizadeva Istro spraviti pod oblast Frankov. Nesrečni škof se je obrnil osebno na papeža, le-ta pa ga je poslal k furlanskemu vojvodu Markariju, ki naj bi ga na kraljev ukaz znova ustoličil v domači škofiji. Skoraj gotovo gre za škofa iz Novigrada, ki se omenja na napisu na ciboriju tamkajšnje krstilnice³⁰. Zelo verjetno se na to obdobje nanaša tudi v aktih mantovanske sinode 827 ohranjeno poročilo o poslanstvu iz Pulja, glavnega mesta Istre, k oglejskemu patriarhu Sigvaldu (unrl 787) s prošnjo, da bi posvetil škofa, ki ga je izvolil

29 H. Krahwinkler, Friaul, 119 ss.

30 Pismo Hadrijana I. Karlu iz dobe 776-780 (Epist. Merovingici et Karolini aevi I, MGH Epist. III, 590, št. 63; R. Cessi, Documenti 35; F. Kos, Gradivo I, 259). Novigrajski napis je objavil G. Cuscito, Il ciborio e l'epigrafe del vescovo Maurizio a Cittanova d'Istria, Ricerche religiose del Friuli e dell'Istria 3, 1984, 111-134; isti, Antiche testimonianze cristiane a Cittanova d'Istria, Atti del Centro di ricerche storiche - Rovigno 19, 1988-1989, 57-73, zlast 63 ss.; H. Krahwinkler, Friaul, 144 sl.

"populus Polensis"³¹. Tudi ta poteza jasno kaže na prizadevanje istrske cerkve, da bi se izločila iz gradeškega patriarhata, prizadevanje, ki je prvič prišlo do izraza v dobi langobardske oblasti nad Istro. Oba primera, ki se nanašata na tedaj najvažnejši istrski mesti (Pulj kot upravno središče bizantinske Istre in Novigrad kot sedež vojaškega poveljnika in središče cesarskih domen)³², kažeta na to, da so bile razmere v istrski cerkvi in v celotni družbi proti koncu bizantinske oblasti kritične, da so se družbene strukture delile na probizantinske in profrankovske, kar je že sprožalo medsebojne incidente. Izmed vseh družbenih in državnih struktur v Istri je bila prav cerkev najbolj naklonjena Frankom.

VI. Istrska cerkev v zgodnji dobi frankovske oblasti (ca. 788-804)

Razvoj istrske cerkve v zgodnji dobi frankovske oblasti osvetljujejo predvsem poročila o njej v rižanskem placitu³³. Ta za zgodovino Istre v zgodnjem srednjem veku nadvse pomemben dokument omogoča vpogled v tri ključna vprašanja iz zgodovine cerkve v Istri na prehodu iz 8. v 9. stoletje kot so: (a) cerkvena organizacija in njen odnos do sedeža patriarhata, (b) odnos istrske cerkve do Frankov in (c) njen odnos do domačih družbenih struktur, predvsem do mest.

Rižanski placit omenja v preambuli in nato v spremenjenem zaporedju v končnem seznamu podpisnikov pet imen škofov (Theodorus, Leo, Stauratius, Stefanus, Laurentius oz. Stauratius, Theodorus, Stefanus, Leo, Laurentius). Ti škofje so izhajali iz petih v dokumentu omenjenih istrskih mest, pri čemer ostaja neznan, po katerem kriteriju (če sploh po kakšnem) je zaporedje postavljeno (kronološko zaporedje posvetitve, pomembnost škofijskega sedeža, goli slučaj?). Število petih škofov kaže na najmanj pet škofijskih sedežev v Istri v tem času. Poleg že v antični dobi večkrat dokumentiranih škofijskih sedežev v Trstu, Poreču in Pulju (vsa tri mesta se v dokumentu omenjajo) sta v začetku 9. stol. obstajala vsaj še dva v manjših krajih, ki v antiki niso imeli mestnega statusa³⁴. Spričo odsotnosti omembe Kopra in Umaga in spričo dejstva, da v dokumentu omenjeni kraji Labin, Motovun in Buzet nikdar ne nastopajo kot škofijski sedeži, prideta v poštev dva sedeža od treh še omenjenih mest (Novigrad, Rovinj, Pedena)³⁵. Če stanje v začetku 9. stoletja primerjamo z onim ob koncu 6. stoletja in z nekaj omembami iz 7. stoletja, je opazno zmanjšanje števila dokumentiranih škofijskih sedežev (ne omenjajo se Cissa, insula Capritana in kot efemerna (?) "begunska" ustanova Celeja), pri čemer

31 Concilium Mantuanum a. 827 (MGH Leges III, Concil II, 586 sl.).

32 J. Feruga, L'Istria tra Giustiniano e Carlo Magno, 180.

33 A. Petranović-A. Margešić-R. Bratož, Rižanski zbor / Il Placito di Risano, Koper med Rimom in Benetkami. Prispevki k zgodovini Kopra, Ljubljana 1989, 81-88 (izvirnik, ital. in slov. prevod, kratek komentar). H. Krahwinkler, Friaul, 199-243 (nemški prevod s komentarjem, obsežno študijo in izčrpno bibliografijo starejših izdaj in komentarjev, ki jih tu ne navajamo posebej).

34 Za antično dobo prim. R. Bratož, Razvoj organizacije zgodnjekršćanske cerkve (kot v op. 8), 382-384.

35 Prim. H. Krahwinkler, Friaul, 226 ss.; R. Bratož, Nekatera nerešena in nerešljiva (?) vprašanja, 301 ss.

seveda ni znano, ali rižanski placit, ki je pomanjkljiv pri navajanjih mestnih naselij ("civitates et castella")³⁶, navaja vse istrske škofije oz. ali so se zborovanja udeležili vsi istrski škofje.

Gradeški patriarh Fortunat, tako kot njegov predhodnik Johannes doma iz Trsta, je bil izrazito profrankovsko usmerjen, zato je moral kar nekajkrat bežati iz bizantinskega Gradeža na frankovsko ozemlje³⁷. Očitno je v istrski cerkvi do tega časa povsem prevladala profrankovska usmeritev, zato odnos do politično enako orientiranega metropolita ni bil problematičen. V času najhujšega pritiska Benečanov in Bizantincev na Gradež 806 je cesar Karel od papeža Leona III. celo dosegel zanj dovoljenje, da svojo rezidenco prestavi v Pulj, seveda pod pogojem, da se mora vrniti v Gradež, čim bo to mogoče³⁸.

Bistveno slabši kakor do metropolita in frankovske oblasti so bili odnosi med istrsko cerkvijo in domačim prebivalstvom. Na zboru so zastopniki mest razgrnili osem pritožb proti škofom. Le te se nanašajo na nasilno obnašanje cerkvenih ljudi (6.), potvarjanje dokumentov (3.), povečevanje dajatev in obveznosti (5.), prelaganje obveznosti do države v zvezi s preskrbo in nastanitvijo cesarskih odposlancev na ramena ljudstva (1., 2.), kršenje starih običajev v zvezi s pašo, ribolovom in najemom cerkvene zemlje (4., 7. in 8.)³⁹. Te pritožbe kažejo na to, da se je istrska cerkev hitro vključila v pravni in družbeni sistem frankovske države, ki ji je omogočal precej boljši položaj kot v prejšnji bizantinski dobi. Zato nas ne more presenetiti profrankovsko nastrojenje istrske cerkve od časa, ko se je karolinška država razširila na severnojadransko območje.

Zgodnja frankovska doba je tisti prehodni čas, ko se je istrska cerkev v institucionalnem, gospodarskem in družbenem oziru preoblikovala iz institucije, kakršna je nastala v 4. stol. in se z rahlimi modifikacijami obdržala skozi celotno zgodnjebizantinsko dobo, v institucijo, kakršno poznamo v srednjeveški fevdalni Evropi. Ker je na prostoru, ki je iz bizantinske vzhodne prešel v frankovsko zabodno sfero, v razvoju prehitela ostale družbene strukture (zlasti mesta, ki so imela samoupravo na podlagi pravnih okvirov poznoantične mestne uredite), je z njimi nujno prihajala v spore. Vrsta obtožb na račun cerkvenih dostojanstvenikov nam daje zrcalno sliko tega razvoja. Sklepi rižanskega zbora naj bi v odnosu med cerkvijo in mestnimi skupnostmi prinesli opustitev krivičnega ravnanja cerkve in povrnitev v razmere, kakršne so obstajale pred frankovsko zasedbo, v pozni bizantinski dobi. Ti sklepi pomenijo za istrske skupnosti uspeh. Dobro desetletje kasneje je pravico, da smejo po stari navadi voliti izmed sebe vsakovrstne lokalne dostojanstvenike, tudi cerkvene ("...patriarcham, episcopus, abbates..."), potrdil patriar-

36 V dokumentu se pri navajanju finančnih obveznosti izpuščajo mestne naselbine s severnoistrskega obalnega področja med Novigradom in Trstom (Umag, Piran, Izola, Koper in Milje). Prim. H. Krahwinkler, 232.

37 Prim. H. Krahwinkler, Friaul, 215 ss.

38 F. Kos, Gradivo II, 31 (32 ss.); H. Krahwinkler, Friaul, 217 ss.

39 Prim. A. Guillou, La presenza bizantina nell'arco adriatico, Antichità Altoadriatiche 28, 1986, 407-421, zlasti 414 ss.; H. Krahwinkler, Friaul, 204 ss.

lojalnost do cesarja, osebna poštenost in pravičnost. Ob tem je cesar potrdil veljavnost sklepov rižanskega zbora⁴⁰. Rižanski placit in njegovo ponovno potrditev dobro desetletje kasneje moremo oceniti kot uspeh istrskih skupnosti, ki so se v odnosu do lokalne cerkve uprle tistim razvojnim tendencam, ki jih je prinesla frankovska doba. Zdi se, da je bil uspeh le začasen. Istrska cerkev si je prizadevala, da bi se vključila v frankovske državne strukture in se "oddaljila" od razmer v bizantinski dobi. To njeno prizadevanje kaže tudi nastop njenih predstavnikov na mantovanski sinodi 827 ("clerici et nobiles ex laicis electi ab Histriensi populo") z zahtevo, da se sedaj, ko so osvobojeni bizantinske oblasti ("a Grecorum naequissimo vinculo liberati"), povrnejo v naročje oglejske cerkve, ki so ji nekoč pripadali⁴¹. Tudi ta nastop moremo vsaj posredno uvrstiti med prizadevanje istrske cerkve, da bi se čimprej vključila v družbene razmere frankovske države.

Pojasnilo in dodatek:

V pregled zgodovine istrske cerkve v 7. in 8. stoletju namenoma nismo vključili rezultatov arheoloških in umetnostnozgodovinskih raziskav, ker bi za to bila potrebna obsežnejša študija. Pregled zaključujemo s seznamom dokumentiranih škofijskih sedežev in škofov iz dobe ca. 600 - 804 z letnico omembe in edicijo vira (do ca. 600 gl. R. Bratož, *Zgodovinski časopis* 40, 1986, 382-384).

TERGESTE

FIRMINUS (602, 603): Gregorius, Registr. epist. 12,13; 13,34 (Corpus Christ. ser. Lat. 140 A, 986 sl.; 1035 sl.; F. Kos, *Gradivo* I, 136; 139).

GAUDENTIUS (680/1): Concilium universale Constantinopolitanum tertium, actio IV (Acta conc. oecum. II,2,1, str. 154-155, št. 93; F. Kos, *Gradivo* I, 186).

JOHANNES (731): Epist. Langob. coll. 14 (MGH Epist. III, 706; vir sporne vrednosti).

JUSTINOPOLIS

JOHANNES (756): Dandulus, *Chronica* VII,10,2 (F. Kos, *Gradivo* I, 230).

CIVITAS NOVA

MAURICIUS (zadnja četrtina 8. stol.): napis na ciboriju (G. Cuscito, *Ricerche religiose del Friuli e dell'Istria* 3, 1984, 111-135); istega škofa omenja pismo papeža Hadrijana Karlu 776/80 (MHG Epist. III, 590; F. Kos, *Gradivo* I, 259).

PARENTIUM

40 F. Kos, *Gradivo* II, 62 (59 sl.; R. Cessi, *Documenti*, 43). Dokument, čigar vsebino povzema Dandulus, *Chron.* VIII,1,22, je nastal med leti 814 in 821.

41 Concilium Mantuanum a. 827 (MGH Leges III, Concil. II, 586 sl.; F. Kos, *Gradivo* II, 93 (zlasti 79 sl.)).

RESCHIVUS (6./7. stol.): *Inscriptiones Italiae* X,2,134.

AURELIANUS (680/1): *Concilium universale Constantinopolitanum tertium, actio IV* (*Acta conc. oecum.* II,2,1, str. 154-155, št. 90; F. Kos, *Gradivo* I, 186).

Historičnost imen poreških škofov, ki jih za čas od 6. do začetka 13. stoletja posreduje tako imenovani "Privilegium Eufasianum" (P. Kandler, *Codice diplomatico Istriano*, a. 543, skupaj z Evfrazijem 30 imen), ni zanesljiva.

"CELEIA"

ANDREAS (680/1): *Concilium universale Constantinopolitanum tertium, actio IV* (*Acta conc. oecum.* II,2,1, str. 154-155, št. 92; F. Kos, *Gradivo* I, 186).

CISSA

URSINUS (680/1): *Concilium universale Constantinopolitanum tertium, actio IV* (*Acta conc. oecum.* II, 2, 1, str. 154-155, št. 91; F. Kos, *Gradivo* I, 186).

POLA

JOHANNES (6./7. stol.): *Inscriptiones Italiae* X,2,100.

POTENTIUS (649): *Concilium Lateranense a. 649* (*Acta conc. oecum.* II,1, str. 6-7; 35; 115; 181; 251; 400-401, vedno pod št. 100).

CYRIACUS (680/1): *Concilium universale Constantinopolitanum tertium, actio IV* (*Acta conc. oecum.* II,2,1, str. 154-155, št. 89; F. Kos, *Gradivo* I, 186).

PETRUS (725): *Epistolae Langobardicae collectae* 10 (MGH *Epist.* III, 700-701; *Dandulus, Chron.* VII,2,22; F. Kos, *Gradivo*, 203).

Neopredeljivi škofijski sedeži v Istri

PETRUS, PROVIDENTIUS, AGNELLIUS (607): *Epistolae Langobardicae collectae* 1 (MGH *Epist.* III, 693); *Concilium Mantuanum a. 827* (MGH *Leges* III, *Concil.* II, 586).

THEODORUS, LEO, STAURATIUS, STEFANUS, LAURENTIUS (804): *Rižanski placit* (A. Petranović-A. Margetić-R. Bratož, *II Placito di Risano/Rižanski zbor, Koper med Rimom in Benetkami. Prispevki k zgodovini Kopra, Ljubljana* 1989, 81-88); *Dandulus, Chronica* VII,15,8 (F. Kos, *Gradivo* II, 23; H. Krahwinkler, *Friaul*, 226 sl.).